

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला : ४६

महाराजा सयाजीराव आणि बडोद्याचे कलाभवन

सौरभ गायकवाड

महाराजा सयाजीराव गायकवाड संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,

११५ म. गांधीनगर, औरंगाबाद - ४३१००५ मो. : ९८८१७४५६०४

Email : sayajiraogsps@gmail.com / www.sayajiraogaekwad.com

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला : ४६

महाराजा सयाजीराव
आणि
बडोद्याचे कलाभवन

सौरभ गायकवाड

महाराजा सयाजीराव
आणि बडोद्याचे कलाभवन
इतिहास

सौरभ गायकवाड

●
प्रकाशन क्रमांक - ६६
पहिली आवृत्ती - २०२१

●
प्रकाशक

बाबा भंड

सचिव

महाराजा सयाजीराव गायकवाड

संशोधन-प्रशिक्षण संस्था

११५, म. गांधीनगर

औरंगाबाद - ४३१ ००५

Email : baba.bhand@gmail.com

sayajiraogsp@gmail.com

संपर्क : (०२४०) २३३२६९२

९८८१७४५६०४

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला : ई-बुक
संपादक : दिनेश पाटील

●
लेखक : सौरभ गायकवाड
महाडीक कॉलनी, मु.पो. - टोप
ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर
पिन कोड - ४१६१२२
९१७५००९८६२

●
मुद्रक : प्रिंटवेल इंटरनॅशनल प्रा.लि.
जी-१२, एमआयडीसी,
चिकलठाणा, औरंगाबाद

●
मुखपृष्ठ : महेश मोधे

●
वितरक : साकेत प्रकाशन प्रा. लि.
औरंगाबाद

●
किंमत : ३६ रूपये

-
- मुंबई सार्वजनिक विश्वस्त अधिनियम, १९५० अन्वये
संस्था नोंदणी क्र. एफ - २४५९६ (औ) दि. १-१२-२०१६
 - या संशोधन-प्रकाशन प्रकल्पास दिलेली देणगी प्राप्तिकर कायद्याच्या
कलम ८०जी अंतर्गत सवलतीस पात्र
 - 12AA Reg.No - ITBA/EXM/S/12AA/2018-19/
101507596(1) - 14-02-2019
 - 80 G Reg. No - ITBA/EXM/S/80G/2019-20/
1018507877(1) - 30-09-2019

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला

निर्मितीमागील भूमिका

महाराजा सयाजीराव गायकवाड हे फक्त आधुनिक भारतातील सगळ्यात प्रागतिक राजे होते असे नाही तर भारतासारख्या बहुसांस्कृतिक देशाचे 'बौद्धिक नेतृत्व'च ते करत होते. धर्म, जात, तत्त्वज्ञान, शिक्षण, दातृत्व, संशोधन, शेती, उद्योग, आरोग्य, क्रीडा, साहित्य, संस्कृती, ललित कला, प्राच्यविद्या, पुरातत्त्व, आंतरराष्ट्रीय संबंध, स्वातंत्र्यलढा इ. मानवी समाजाच्या सर्व अंगांना कवेत घेणाऱ्या क्षेत्रात त्यांनी निर्माण केलेले मानदंड आजही भारतासाठी आदर्श आहेत. त्यामुळे ते आधुनिक भारताचे निर्माते आणि म्हणूनच खरेखुरे 'महानायक' सुद्धा आहेत.

महापुरुषांचे चिंतन हे फक्त इतिहासाच्या स्वप्नरंजनासाठी किंवा इतिहासाचा पोकळ अभिमान बाळगण्यासाठी करायचे नसते. आपल्या समकालीन जगण्यातील समस्यांची उत्तरे शोधण्यासाठी, आपला जीवनसंघर्ष सकारात्मक करण्यासाठी सुद्धा या महापुरुषांचे पुनर्वाचन आवश्यक असते. इतिहास जितका वस्तुनिष्ठपणे आपण वर्तमानाशी जोडू तितका आपल्या समाजाचा भविष्यवेध आपल्याला अचूकपणे घेता येईल.

महाराजा सयाजीरावांचा 'उदोउदो' करण्यासाठी महाराजा सयाजीराव ज्ञानमालेची निर्मिती केलेली नाही. आजच्या आपल्या धार्मिक आणि जातीय संघर्षावर, शेती-उद्योगातील संकटांवर मात करण्यासाठी तसेच समाज म्हणून आपल्यातील 'विसंवाद' कमी करून 'सुसंवाद' वाढवण्याच्या व्यापक भूमिकेतून ही महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला आकाराला आली. या निमित्ताने आपला तुटलेला इतिहास 'जोडून' वाचण्याची आणि त्यातून संवादाचे पूल उभारण्याची प्रेरणा सर्वांना मिळेल एवढे मात्र नक्की.

पहिल्या टप्प्यात साठ ई-बुक झाले आहेत.

दिनेश पाटील

संपादक

महाराजा सयाजीराव
ज्ञानमाला ई बुक प्रकल्प

बाबा भांड

सचिव

महाराजा सयाजीराव गायकवाड
सं. आणि प्र. संस्था, औरंगाबाद

महाराजा सयाजीराव
आणि
बडोद्याचे कलाभवन

८३ ४०

मानवाच्या भौतिक विकासात औद्योगिकीकरणाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. 'शाश्वत' औद्योगिकीकरणासाठी जनतेला अत्याधुनिक तंत्र शिक्षण देऊन तांत्रिकदृष्ट्या साक्षर करणे अत्यावश्यक ठरते. त्यामुळेच १८२५ पासून बहुतांश पाश्चिमात्य देशांमध्ये यांत्रिकी शिक्षण देणाऱ्या संस्थांमधून तरुणांना सामान्य विज्ञानविषयक अभ्यासक्रम शिकविले जाऊ लागले. ही पाश्चिमात्य देशांतील तंत्र शिक्षणाची सुरुवात मानली जाते. १८७५ पासून इंग्लंडमध्ये ३ ते ४ वर्ष कालावधीचे तांत्रिक अभ्यासक्रम शिकविणाऱ्या शैक्षणिक संस्थांची स्थापना करण्यास सुरुवात झाली. १० फेब्रुवारी १८९० रोजी सयाजीरावांनी बडोद्यात स्थापन केलेल्या कलाभवनाने भारतीय जनतेच्या तांत्रिक साक्षरतेत 'दीपस्तंभा'ची भूमिका बजावली. भारताच्या तांत्रिक साक्षरतेतील या संस्थेने बजावलेली भूमिका समजून घेणे दिशादर्शक ठरेल.

पारंपरिक समाजात माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणाचा लाभ केवळ उच्चजातीयांनी घेतल्यामुळे कारागीर वर्ग शिक्षणापासून वंचित राहिला. या वर्गाला केवळ प्राथमिक शिक्षण देऊन त्यांची स्थिती सुधारण्याची शक्यता नव्हती. त्याऐवजी कारागिरी व इतर हुन्नर उद्योग करणाऱ्या लोकांना नवीन कौशल्याधारित तांत्रिक शिक्षण देण्याची आवश्यकता सयाजीरावांना जाणवली. १८८६ पासून तांत्रिक शिक्षणाचा समावेश संस्थानच्या शैक्षणिक धोरणात करण्याबाबत महाराज विचार करत होते. या कामात सयाजीरावांना जगप्रसिद्ध रसायनशास्त्रज्ञ टी.के. गज्जर यांची महत्त्वपूर्ण साथ लाभली. गज्जर यांनी १८८६ मध्ये सुरत येथे तंत्रशिक्षण देणारी पॉलिटेक्निक संस्था उभारण्याची आवश्यकता विशद केली अशा प्रकारच्या संस्थेची उद्दिष्टे, या संस्थेला पूरक इतर आवश्यक संस्था आणि कार्यपद्धती आपल्या 'A Proposal For A Polytechnic Academy At Surat' या प्रस्तावात मांडली होती. कृषी आणि औद्योगिक कलांमध्ये पारंगत कामगार वर्गाला त्यांच्या व्यवसायाची वैज्ञानिक तत्त्वे शिकवणे व त्या ज्ञानाचे प्रयोगशाळा आणि कारखान्यांमध्ये प्रात्यक्षिक दाखवणे हा या संस्थेच्या स्थापनेमागचा मुख्य उद्देश त्यांनी नमूद केला होता.

कलाभवन : स्थापनेची पार्श्वभूमी

सुरत येथील एका प्रसिद्ध उद्योगपतीने अशा प्रकारची तंत्र शिक्षण संस्था उभारण्यासाठी आर्थिक मदत देण्याची तयारी दाखवल्यामुळे गज्जर यांनी हा प्रस्ताव तयार केला होता. दुर्दैवाने त्या उद्योगपतीचे अकस्मात निधन झाल्यामुळे ही योजना अस्तित्वात येऊ शकली नाही. त्यानंतर दोनच वर्षांनी १८८८ मध्ये गज्जर यांनी बडोदा संस्थानात नवीन शिक्षण व्यवस्थेच्या

उभारणीसाठी दिशादर्शक 'Notes on the Development of a National System of Education for the Baroda State' हा प्रबंध लिहिला. हा प्रबंध वाचल्यानंतर गज्जर यांना दिलेल्या प्रतिक्रियेत मुंबई विद्यापीठाचे तत्कालीन कुलगुरू सर रेमंड वेस्ट लिहितात, 'या विषयावरील इतके मुद्देसूद, प्रमाणबद्ध, सुचक

व आवाका असणारे लिखाण वाचण्याचे भाग्य मला अजून लाभलेले नाही. जर तुम्ही हा आराखडा सयाजीराव महाराजांना स्वीकारायला लावू शकलात आणि या आराखड्यावर योग्य प्रमाणात कणखर व्यक्तीच्या माध्यमातून काम करू शकलात तर तुमच्या देशबांधवांवर तुमचे असंख्य उपकार होतील. तसेच बडोदा ही भारताची बौद्धिक राजधानी बनेल.' त्यांची ही प्रतिक्रियाच या प्रबंधाचे महत्त्व विशद करते. या पार्श्वभूमीवर संस्थानातील जनतेला विविध कौशल्यांचे प्रशिक्षण देणे, विद्यमान उद्योगांचा विकास व नवीन उद्योग सुरू करण्यास प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने सयाजीरावांनी गज्जर यांच्या साहाय्याने १८९० मध्ये कलाभवनची स्थापना केली.

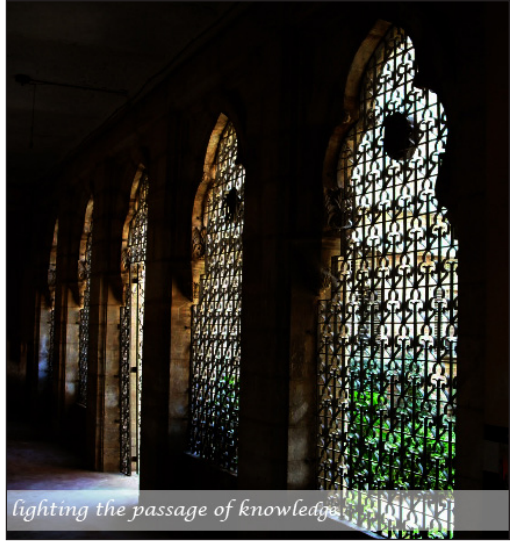
कलाभवनचे वेगळेपण

कलाभवन ही विविध प्रकारचे तांत्रिक शिक्षण देणारी तत्कालीन भारतातील एक उत्तम पॉलीटेक्निक संस्था होती. कलाभवनमध्ये यांत्रिक अभियांत्रिकी, रंगकाम व रासायनिक तंत्रज्ञान, विणकाम तंत्रज्ञान, कला, वास्तुकला विज्ञान व व्यापारविषयक तंत्रज्ञान या ज्ञानशाखांचे अभ्यासक्रम सुरू करण्यात आले. यांत्रिक अभियांत्रिकी शाखेमध्ये आकृतिबंध निर्मिती, लोहारकाम, कास्टिंग, कातकाम आणि इतर यांत्रिक उपकरणे, उष्णता, वीज, चुंबक, वाफेचे इंजिन, उपयोजित यंत्रशास्त्र, यांत्रिक तंत्रज्ञान इ. बाबींचे शिक्षण दिले जाई. या शाखेत शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना अभियंता व फोरमन ही करिअरची क्षेत्रे उपलब्ध

होती. याचबरोबर विविध गिरण्या-कारखान्यांचे व्यवस्थापन आणि इंजिन आणि बॉयलर यांची देखभाल करण्याचे कामदेखील या विद्यार्थ्यांना उपलब्ध होते. कलाभवनची इमारत ब्रिटिश स्थापत्यकलेवर आधारित बांधलेली आहे. वरून पाहिले की, या इमारतीचा आकार इंग्रजीमधील 'E' या अक्षरासारखा दिसतो. दोन मजली इमारतीचे दगडी बांधकाम, गोल कमानी दरवाजे, उब खिडक्या वास्तुशैलीचा उत्तम नमुना आहे. कलेचे माहेरघर असलेले भविष्याचा विचार करून भक्कम बांधकाम करून बांधले आहे. या कलाभवनात इंजिनिअरिंग, आर्किटेक्ट,

विणकाम, नाट्य-संगीत, छायाचित्र, या विविध विषयांचे शिक्षण दिले जाई. आजही कलाभवन चांगल्या स्थितीत आहे.

रासायनिक तंत्रज्ञान शाखेमध्ये रंगकाम व कपड्याच्या ब्लीचिंगचे सैद्धांतिक आणि

lighting the passage of knowledge

व्यावहारिक ज्ञान दिले जात होते. त्याचबरोबर इजिप्शियन शैलीचे कलिको-प्रिंटिंगदेखील शिकवले जात होते. या अभ्यासशाखेत मुख्यतः जैविक आणि अजैविक रसायनशास्त्र

व रासायनिक तंत्रज्ञानाचा अभ्यासक्रमदेखील शिकवला जात होता. कलाभवनच्या या शाखेत शिकलेला विद्यार्थी शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर केवळ रंगारी न बनता रसायनशास्त्रज्ञ बनून रासायनिक उद्योगांमध्ये विविध जबाबदारीची पदे भूषवण्यास सक्षम होत असे. विणकाम तंत्रज्ञान शाखेमध्ये हातमाग आणि यंत्रमागांवर विविध प्रकारचे कापड विणण्याचे सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक शिक्षण दिले जाई. याचबरोबर माग निर्मितीची प्रक्रियादेखील या शाखेत शिकवली जात होती. कलाभवनमध्ये विणकामाचे शिक्षण घेतलेला विद्यार्थी कापड गिरण्या आणि कारखान्यांमध्ये व्यवस्थापक आणि विणकाम तज्ज्ञ म्हणून काम करण्यास सक्षम असे.

कला शाखेत दोन अभ्यासक्रम शिकवले जात होते. प्राथमिक अभ्यासक्रमामध्ये तिसऱ्याश्रेणीपर्यंतची चित्रकला, छायाचित्रण व मॉडेलिंग शिकवले जात होते. तर उच्च अभ्यासक्रमामध्ये मातीचे नमुने तयार करणे, स्थापत्यशास्त्र, फोटोकेमिकल प्रक्रियेचे विद्यार्थ्यांच्या क्षमतेनुसार अधिकचे प्रशिक्षण दिले जात होते. कला शाखेत शिकलेले विद्यार्थी बडोद्यामध्ये व बडोद्याबाहेर चित्रकला शिक्षक, ड्राफ्ट्समनबरोबरच कलावंत म्हणूनदेखील काम करू शकत होते. स्थापत्य अभियांत्रिकी शाखेमध्ये बांधकाम साहित्य, बांधकाम आराखडा, इमारत बांधकाम, रस्ते बांधकाम आणि सर्वेक्षण इ. बाबींचे सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक शिक्षण दिले जात होते. याचबरोबर सामान्य

भौतिकशास्त्र, उष्णता, वीज आणि चुंबकत्व, गणित, सुतारकाम आणि चित्रकला हे प्राथमिक विषय शिकवले जात. हे शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना राज्याच्या सार्वजनिक बांधकाम विभाग आणि नगरपालिकांमध्ये नोकऱ्या मिळत असत. तसेच हे विद्यार्थी स्वतंत्रपणे अभियंते आणि कंत्राटदार म्हणून काम करू शकत.

व्यापारविषयक तंत्रज्ञान शाखेमध्ये एक वर्षाचा अभ्यासक्रम शिकवला जात असे. यामध्ये व्यावसायिक लेखाजोखा, बँकिंग, चलन, व्यवसायाचे व्यवस्थापन, व्यापाराचा इतिहास, व्यापारी भूगोल, व्यापारी कायदे, प्राथमिक अर्थशास्त्र व टंकलेखन याचा समावेश होता. हा अभ्यासक्रम पूर्ण केलेले विद्यार्थी त्यांच्या क्षमतेनुसार विविध व्यवसायांमध्ये काम करत. कलाभवनात

सैद्धांतिक आणि प्रात्यक्षिक अशा दोन्ही प्रकारच्या शिक्षणाला महत्त्व होते. संबंधित विषयांमधील सखोल प्रात्यक्षिक प्रशिक्षणावर अधिक भर दिला गेला. प्रात्यक्षिक प्रशिक्षण देत असताना केवळ प्रयोगावर अवलंबून न राहता विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष उत्पादन प्रक्रिया शिकवली जात असे. सर्व शिक्षण देशी म्हणजेच गुजराथी भाषेमध्ये उपलब्ध होते. यामागे इंग्रजी भाषेतील शिक्षण सक्तीमुळे संस्थानातील हुशार कारागीर त्यांच्या व्यवसायाच्या तांत्रिक ज्ञानापासून दूर राहू नयेत हा सयाजीरावांचा मुख्य उद्देश होता.

विविध अभ्यासशाखांमध्ये ३ वर्षांचे अभ्यासक्रम पूर्ण केलेला विद्यार्थी कलाभवनच्या अंतिम परीक्षेस पात्र ठरत असे. कलाभवनच्या अंतिम परीक्षेत उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांना त्यांच्या विषयातील परवानाधारक तज्ज्ञ व्यक्ती म्हणून मान्यता मिळत असे. १९०० मध्ये मुंबई प्रांत सरकारने कलाभवनमधील यांत्रिकी तंत्रज्ञान शाखेला मान्यता दिली. तेव्हापासून या विभागाच्या विद्यार्थ्यांना शासकीय अभियंता प्रमाणपत्र परीक्षेमध्ये पुना कॉलेज ऑफ सायन्स आणि मुंबईच्या व्हिक्टोरिया ज्युबिली तंत्रज्ञान संस्थेच्या यांत्रिक अभियांत्रिकीच्या विद्यार्थ्यांसमान दर्जा मिळाला.

कलाभवनमध्ये शिकलेल्या विद्यार्थ्यांना या अंतिम परीक्षेबरोबरच बडोद्याबाहेरील इतर संस्थांनी आयोजित केलेल्या विविध परीक्षांना बसण्याची परवानगी होती. यामध्ये मुंबई

बॉयलर तपासणी कायद्यांतर्गत होणारी अभियंता प्रमाणपत्र परीक्षा, कलाभवन केंद्रावरील जे.जे.स्कूल ऑफ आर्टची परीक्षा इ. परीक्षांचा समावेश होता. ऑगस्ट १९०८ मध्ये जे.जे.स्कूल ऑफ आर्ट्स, मुंबईच्या चित्रकलेच्या परीक्षेला कलाभवनचे १११ विद्यार्थी बसले. याचबरोबर व्यापारविषयक तंत्रज्ञान

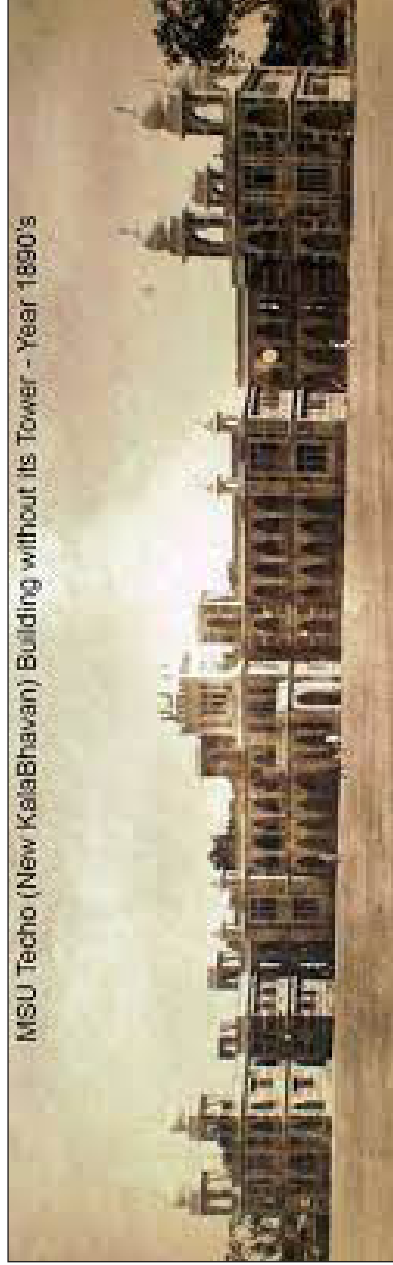

शाखेचे विद्यार्थी लंडन चेंबर्स ऑफ कॉमर्स आणि लंडन नॅशनल युनियन ऑफ टीचरच्या परीक्षा देत असत. या इंग्लंडमधील संस्थांच्या परीक्षांचा लाभ भारतातील विद्यार्थ्यांना व्हावा या उद्देशाने भारतामध्ये घेतल्या जात.

तत्कालीन भारतातील बहुसंख्य तांत्रिक संस्थांमध्ये न आढळणाऱ्या सर्व सोयींनीयुक्त प्रयोगशाळा आणि वर्कशॉप्स हे बडोद्यातील कलाभवनचे अत्यंत महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होते. कलाभवनमधील अभियांत्रिकी वर्कशॉप्समध्ये अत्याधुनिक यंत्रसामग्री बसवली होती. या यंत्रसामग्रीची उपयुक्तता आणि गुणवत्ता दरवर्षी अद्ययावत केली जात असे. कलाभवनमधील ही यंत्रसामग्री मशीन शेड, फिटिंग शेड, लेथ शेड अशा विविध विभागांमध्ये ठेवली होती. बडोदा सरकारच्या आरोग्य, महसूल, अभियांत्रिकी, पाणीपुरवठा इ. विविध विभागांना आवश्यक असलेल्या वस्तूंचे कलाभवनच्या विविध अभ्यासशाखांच्या वर्कशॉप्समध्ये व्यावसायिक तत्त्वावर उत्पादन घेतले जात होते. या विभागांबरोबरच बडोद्यातील गिरण्या व कारखान्यांना लागणाऱ्या वस्तूंचे उत्पादनदेखील केले जात असे. बडोदा व बडोद्याबाहेरील खाजगी कारखान्यातील इंजिने, बॉयलर व इतर यंत्रसामग्रीची दुरुस्तीदेखील कलाभवनमध्ये केली जात असे. कलाभवनच्या विविध वर्कशॉप्समध्ये दिल्या जाणाऱ्या या प्रत्यक्ष प्रशिक्षणामुळे विद्यार्थी केवळ सैद्धांतिक ज्ञान न मिळवता भविष्यात व्यावसायिकदृष्ट्या यंत्रसामग्री दुरुस्त करू शकत असत.

कलाभवनमधील रासायनिक प्रयोगशाळेत जैविक व अजैविक रसायनशास्त्र शिकवण्यासाठी अत्याधुनिक उपकरणे बसवण्यात आली होती. ही प्रयोगशाळा मुंबई प्रांतातील सर्वोत्तम

MISU Techo (New KalaBhavan) Building without its Tower - Year 1890's

प्रयोगशाळांपेक्षा सुसज्ज होती. या प्रयोगशाळेत प्रात्यक्षिक आणि प्रयोग करण्यासाठी आवश्यक सर्व साधने आणि साहित्य उपलब्ध करून देण्यात आले. त्याचबरोबर गुणात्मक आणि संख्यात्मक विश्लेषण करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व साहित्याने युक्त विद्यार्थ्यांसाठीची विशेष प्रयोगशाळा या विभागात सुरू करण्यात आली.

सयाजीज्ञानमंजूषा

या सर्व विभागांबरोबरच कलाभवनचे ग्रंथालय विज्ञान आणि उद्योगाशी निगडित इंग्रजी, गुजराथी आणि मराठी भाषेतील विविध पुस्तके आणि नियतकालिकांनी समृद्ध होते. विज्ञानाच्या क्षेत्रातील महत्त्वाच्या व्यक्ती आणि संशोधकांची चरित्रेदेखील या ग्रंथालयात मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध होती. प्रत्येक विभागाशी संबंधित नवीन पुस्तके दरवर्षी खरेदी करून शिक्षक व विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून दिली जात. विविध तांत्रिक व वैज्ञानिक विषयांची पुस्तके गुजराथी व मराठी अशा देशी भाषेतूनच विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून देण्यासाठी सयाजीरावांनी 'श्रीसयाजीज्ञानमंजूषा' ही शास्त्रीय ग्रंथमाला सुरू केली. यामुळे विद्यार्थ्यांच्या भाषिक अडचणी दूर होऊन प्रत्येक विषयाचे परिपूर्ण ज्ञान त्यांना सहजरीत्या घेता येऊ लागले. या मालेतील बाळाजी प्रभाकर मोडक यांच्या 'सृष्टिशस्त्र किंवा पदार्थविज्ञानशास्त्र'(१८९३) या ग्रंथामध्ये 'ध्वनीशास्त्र व प्रकाशशास्त्र' या दोन शास्त्रांचे वर्णन केले आहे. या दोन शास्त्रांवरील मूलभूत सिद्धांत असणारा हा

मराठीतील पहिलाच ग्रंथ आहे. या पुस्तकामध्ये ठिकठिकाणी आकृत्यांचा समावेश करून सोप्या पद्धतीने सिद्धांतांची मांडणी केली आहे. असे मराठातील पहिले ठरलेले असंख्य ग्रंथ या मालेत प्रसिद्ध झाले.

१८९४ च्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्ष आल्फ्रेड वेब यांनी कलाभवनला भेट दिली. या भेटीत कलाभवनची प्रगती पाहून भारावून गेलेले आल्फ्रेड वेब म्हणतात, “काही दिवसांपूर्वी बडोदा येथील तांत्रिक शाळेला (कलाभवनला) भेट दिल्यानंतर मला झालेला आनंद भारतातील इतर सर्व भेटींपेक्षा कितीतरी अधिक होता. कलाभवनइतकी अत्याधुनिक आणि सुसज्ज कोणतीही संस्था आयर्लंडमध्ये अस्तित्वात नाही.” त्यांची ही कबुली तत्कालीन तंत्रशिक्षण क्षेत्रातील कलाभवनचे स्थान स्पष्ट करते.

विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती आणि सवलती

भारताच्या विविध भागातून येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना कलाभवनमध्ये अत्यंत कमी शुल्कात प्रवेश दिला जात असे. रासायनिक तंत्रज्ञान, विणकाम तंत्रज्ञान, कला आणि वास्तुकला विज्ञान या चार अभ्यासशाखांचे शुल्क प्रतिवर्षी १२ रुपये ८० पैसे प्रतिविद्यार्थी इतके होते. तर यांत्रिक अभियांत्रिकी व व्यापारविषयक तंत्रज्ञान या दोन अभ्यासशाखांचे शुल्क अनुक्रमे २५ रु. व २४ रु. इतके होते. पुस्तके आणि आवश्यक

उपकरणांचा वार्षिक खर्च २० ते ३० रु. प्रतिविद्यार्थी इतका होता. एका विद्यार्थ्याला कलाभवनमध्ये शिकण्यासाठी सरासरी ३ ते ४ रु. प्रतिमहिना खर्च येत असल्याचे यातून स्पष्ट होते. या विद्यार्थ्यांना कलाभवनच्या वसतिगृहामध्ये मोफत निवासाची सोय करण्यात आली होती. मुंबई येथील व्हिक्टोरिया ज्युबिली तंत्रज्ञान संस्थेमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी येणारा सरासरी खर्च यापेक्षा कितीतरी अधिक असल्याचे फेब्रुवारी १९११ मध्ये प्रकाशित झालेल्या 'The Dawn and Dawn Society's Magazine' मधील 'Progress of Technical Education In Native Indian States – Part V' या लेखात नमूद करण्यात आले आहे. बडोदा सरकारतर्फे कलाभवन व त्याच्याशी संलग्न जिल्हा औद्योगिक शाळांवर दरवर्षी ६०,००० ते ८०,००० रु. इतका खर्च केला जात होता.

आंतरराष्ट्रीय दर्जा

परदेशातील औद्योगिक शिक्षणाशी भारतीय तंत्र शिक्षणाची तुलना करून भारतात औद्योगिक शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित करताना सयाजीराव म्हणतात, “औद्योगिक शिक्षणाची आवश्यकताही आजच्या घटकेला कमी खास नाही. उद्योगधंद्यांचा विकास करण्याच्या कामी औद्योगिक शिक्षणाचा केवढा प्रचंड उपयोग होतो, हे युरोप- अमेरिकेच्या माझ्या गेल्या सफरीत मला लख्ख दिसून आले. अतिशयोक्ती न करता मी

A tower top framed with time..

सांगतो की, तिकडे एका पिढीत शिक्षण क्षेत्रात पूर्ण क्रांती झालेली आहे. मुबलक शस्त्रसामग्री, प्रचंड व अफाट आरमार यांच्याबद्दल पाश्चिमात्य राष्ट्रे जितकी खबरदारी घेतात व आस्था दाखवितात तितकीच खबरदारी व आस्था ते औद्योगिक शिक्षणाबद्दल बाळगीत आहेत आणि ते शिक्षण अशा प्रकारचे असते की, औद्योगिक वर्चस्व मिळवण्याचा जो तीव्र झगडा तिथे सुरू आहे, त्या झगड्यासाठी लोकांना ते लायक बनवून सोडते.” म्हणूनच राज्यातील तंत्रशिक्षण हे एका केंद्रीय तंत्र संस्थेतील आधुनिक कार्यापुरते मर्यादित न राहता खेड्यापाड्यापर्यंत पोहोचवण्याच्या भूमिकेतून सयाजीरावांनी कलाभवनच्या स्थापनेनंतर लगेचच ३ जिल्हा औद्योगिक शाळांची स्थापना केली. राज्यातील अनेक प्राथमिक शाळांमध्ये चित्रकला आणि हस्तोद्योग प्रशिक्षण वर्ग सुरू करण्यात आले. प्राथमिक शाळेत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये लहान वयातच उद्योगाबाबतची जिज्ञासा निर्माण व्हावी हा प्रशिक्षण वर्ग सुरू करण्यामागचा मुख्य उद्देश होता.

बडोदा सरकारने मंजूर केलेल्या निधीतून कलाभवनमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना विविध शिष्यवृत्ती दिल्या जात. लिओपाल्ड कसेला या जर्मनीस्थित कंपनीच्या मुंबई शाखेकडून रासायनिक तंत्रज्ञान शाखेत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती दिल्या जात. लिंबडी संस्थान, डेक्कन असोसिएशन, मुंबईची सारस्वत सभा आणि इतर अनेक सार्वजनिक संस्था त्यांच्या शिकाऊ उमेदवारांना प्रशिक्षणासाठी कलाभवनला पाठवत असत. दिवाण बहादुर धामणस्कर यांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ

ठेवलेल्या निधीच्या व्याजातून दरवर्षी ४ रु.च्या शिष्यवृत्ती बडोदा संस्थानच्या विद्यार्थ्यांना दिल्या जात. याशिवाय कलाभवनच्या विविध विभागांमध्ये अंतिम परीक्षेत प्रथम व द्वितीय येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना पदके आणि बक्षिसे दिली जात. कलाभवनबरोबरच बडोदा संस्थानातील प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी कला व औद्योगिक शाळा सुरू करण्यात आल्या. बडोदा सरकारतर्फे २० रुपयांच्या चार स्कॉलरशिप कारागीर जातींसाठी सुरू करून त्यांच्या पारंपरिक ज्ञानाला नव्या तंत्रज्ञानाची जोड देण्याचा यशस्वी प्रयत्न करण्यात आला.

कलाभवनचे शैक्षणिक वर्ष दोन सत्रांमध्ये विभागले होते. पहिल्या सत्राची सुरुवात २१ नोव्हेंबर व दुसऱ्या सत्राची सुरुवात ६ मे रोजी होत असे. कला आणि व्यापारविषयक तंत्रज्ञान या दोन शाखा वगळता इतर शाखांमधील प्रवेशासाठी दरवर्षी प्रवेश परीक्षा घेतली जात असे. या प्रवेश परीक्षेत उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांनाच प्रवेश दिला जात असे. कलाभवनमध्ये शिक्षण घेण्यासाठी बडोदा प्रांताबरोबरच बडोद्याबाहेरील विद्यार्थीसुद्धा मोठ्या प्रमाणावर उत्सुक होते. १९३०-३१ या शैक्षणिक वर्षात कलाभवनमध्ये प्रवेश घेतलेल्या एकूण विद्यार्थ्यांमध्ये बडोदा संस्थानातील विद्यार्थ्यांचे प्रमाण निम्मे होते. पुढील १० वर्षांच्या काळात सुरुवातीला हे प्रमाण काही अंशी कमी होऊन दशकाच्या शेवटी ६५ टक्क्यांपर्यंत वाढले. त्या तुलनेत मुंबई प्रांत व भारताच्या इतर प्रांतातून कलाभवनमध्ये शिक्षणासाठी येणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण सातत्याने घटत गेले.

बडोद्यातील तांत्रिक शिक्षणाची व्याप्ती

१९३५-३६ ला कलाभवनमध्ये शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या ५४० होती. ती ५ वर्षांत १९३९-४० मध्ये ६०५ वर पोहोचली. १९३९-४० मध्ये कलाभवनमध्ये शिक्षण घेणाऱ्या ६०५ विद्यार्थ्यांपैकी १३१ विद्यार्थी मेकॅनिकल, ८० इलेक्ट्रिकल, ८८ सिव्हिल, ८८ केमिकल, ६१ विविंग, ६७ आर्किटेक्चर, ४९ कॉमर्स विभागात शिकत होते. या वर्षी कलाभवनवर बडोदा संस्थानकडून १ लाख ५७ हजार रुपये खर्च करण्यात आले.

१८९१ पर्यंत बडोद्यात सार्वजनिक काम आणि खाजगी अशा दोनच विभागांकडे मोठी वर्कशॉप्स होती. या वर्कशॉप्समध्ये संबंधित विभागांना आवश्यक वस्तूंचे उत्पादन आणि जुन्या वस्तूंची दुरूस्ती केली जात असे. राज्याच्या इतर विभागांना आवश्यक वस्तूंचे उत्पादन आणि दुरूस्ती सार्वजनिक काम विभागाच्या वर्कशॉपमध्ये, स्थानिक किंवा बडोद्याबाहेरील कारागिरांकडून करून घ्यावे लागत होते. १८९२ मध्ये सुरुवातीला या दोन वर्कशॉप्सचे एकत्रीकरण करून एकच वर्कशॉप चालू करण्याचा निर्णय सयाजीरावांनी घेतला होता. हे वर्कशॉप आवश्यक यंत्रसामग्रीने युक्त व्यावसायिक तत्त्वावर चालवण्याचा त्यांचा मानस होता. परंतु नव्याने चालू झालेल्या कलाभवनसाठी स्वतंत्र सुसज्ज वर्कशॉपची आवश्यकता होती. त्यामुळे या तिन्हीसाठी एकच वर्कशॉप चालू करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

या वर्कशॉपच्या माध्यमातून विविध वस्तूंचे नियमित उत्पादन आणि कलाभवनमधील विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षण अशी दोन्ही उद्दिष्टे पूर्ण करण्याचा सयाजीरावांचा मानस होता. त्यानुसार शाही विवाहांसाठी वापरण्यात येणाऱ्या बडोद्याच्या मध्यवर्ती भागातील नजरपागा इमारतीत कलाभवनचे वर्कशॉप चालू करण्यात आले. या वर्कशॉपमधून राज्याच्या सार्वजनिक काम, खाजगी आणि इतर विभागांना आवश्यक वस्तू त्यांच्या मागणीनुसार तयार करून दिल्या जात. त्याचवेळी कलाभवनच्या विद्यार्थ्यांना आधुनिक औद्योगिक प्रशिक्षण दिले जात होते.

१९११ मध्ये कलाभवनच्या वर्कशॉपमध्ये ७२ कारागीर कायमस्वरूपी कामगार म्हणून काम करत होते. कायमस्वरूपी कामगार आणि लिपिक, द्वारपाल, शिपाई इ. अन्य कामगारांची

मिळून ही संख्या १०० च्या आसपास होती. कलाभवनच्या विविध विभागांच्या वर्कशॉप्स सर्व सोयींनीयुक्त असल्यामुळे बडोदा आणि बडोद्याबाहेरील विद्यार्थ्यांमध्ये कलाभवनविषयी मोठ्या प्रमाणावर कुतूहल निर्माण झाले होते. यांत्रिक अभियांत्रिकी विषयामध्ये विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण देण्यासंदर्भात कलाभवन पश्चिम भारतातील विविध प्रख्यात संस्थांमध्ये अग्रेसर होते. कलाभवनच्या वर्कशॉप्समध्ये विद्यार्थ्यांना केवळ शैक्षणिक ज्ञान न देता उत्पादन आणि व्यापारविषयक प्रशिक्षण देण्यावर भर दिला जात होता.

युरोपियन देश आणि अमेरिकेतील अनेक संस्थांमध्ये विद्यार्थ्यांना विविध उद्योगांमध्ये व्यापारी तत्त्वावर काम करून आपले तांत्रिक शिक्षण पूर्ण करता येत असे. यामुळे त्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेत असताना त्यांच्या शैक्षणिक ज्ञानाचा प्रत्यक्ष व्यवहारात कसा वापर करता येईल हे पडताळून पाहणे शक्य होई. भारतात केवळ कलाभवनमध्ये ही पद्धत वापरली जाई. यामुळे या वर्कशॉप्सचा उत्पादनासाठीचा कारखाना म्हणूनदेखील वापर होत असे. कलाभवनच्या विविध वर्कशॉप्समध्ये विद्यार्थ्यांनी तयार केलेल्या वस्तूंच्या माध्यमातून दरवर्षी सुमारे १०,००० रु. पेक्षा जास्त उत्पन्न मिळत असे.

जानेवारी १९०२ मध्ये कोर्नेल विद्यापीठातील राज्यशास्त्राचे प्राध्यापक आणि अमेरिकेच्या युद्ध विभागाचे विशेष कमिशनर जेरेमी डब्ल्यू. जॅकस यांनी कलाभवनला भेट दिली. या भेटीनंतर ते लिहितात, “बडोदा तांत्रिक शाळेचा (कलाभवन) उद्देश,

आराखडा आणि शिक्षण पद्धत प्रशंसनीय आहे... या तांत्रिक शाळेत प्रशिक्षण घेतलेल्या व्यक्तींच्या माध्यमातून बडोदा राज्यामध्ये नवीन उद्योग उभा राहिल्याचे मला दिसले. येत्या काही वर्षांमध्ये या उद्योगांना आर्थिक महत्त्व प्राप्त होईल. यामुळे काही वस्तूंसाठी बडोदा युरोपवर अवलंबून असणार नाही. अभियांत्रिकी आणि हस्तोद्योगाच्या क्षेत्रातील कार्य बडोद्यातील जनतेला युरोपियन कामगारांवर अवलंबून राहू न देता स्वावलंबी बनवेल.” जेरेमी डब्ल्यू.जेकस यांनी वर्तवलेले भविष्य कलाभवनने दोनच वर्षात सत्यात उतरवले. १९०४-०५ या वर्षात कलाभवनच्या कार्यशाळेत तयार झालेल्या एकूण वस्तूपैकी ५०% वस्तू शासकीय विभागासाठी तयार करण्यात आल्या. यातील ७५% वस्तूंची मागणी एकट्या यांत्रिक तंत्रज्ञान (Mechanical technology) शाखेकडून पूर्ण करण्यात आली होती.

देशभरातील विद्यार्थ्यांना अद्ययावत तांत्रिक शिक्षण देणाऱ्या कलाभवनने बडोद्यात आणि बडोद्याबाहेर विविध ठिकाणी आयोजित करण्यात आलेल्या प्रदर्शनांमध्ये सहभागी होऊन अनेक बक्षिसे मिळवली. १९०२-०८ या काळात अहमदाबाद, मद्रास, मुंबई, पंढरपूर, बडोदा, सुरत, भावनगर इ. ठिकाणी भरलेल्या प्रदर्शनांमध्ये कलाभवनने ६ सुवर्णपदके, ६ रौप्यपदके व ३ कांस्यपदके मिळवली होती. कलाभवनच्या या ‘सर्जनशीलते’चा लाभ भारतातील विविध उद्योगांना झाला.

The tower framed with elegance...

१९२० च्या दशकात भारतात विविध ठिकाणी पाश्चात्य व्यापारी धर्तीवर विकास पावलेल्या रंगकाम उद्योगाची प्रेरणा कलाभवनची रंगकाम शाखा हीच होती. बडोद्यातील बहुतांश छोट्या-मोठ्या रंगोद्योगांना आवश्यक मार्गदर्शन आणि प्रेरणा या रंगकाम शाखेनेच उपलब्ध करून दिली होती. जर्मनीहून बोलवलेल्या प्रा. शुमाकर व प्रा. इन्हार्ड यांच्या साहाय्याने गज्जर यांनी बडोद्यातील रासायनिक उद्योगाच्या वाढीसाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न केले. प्रा.गज्जर यांच्या प्रयत्नातून कलाभवनमध्ये रासायनिक तंत्रज्ञान विभागाची स्थापना झाली. या तंत्रज्ञान विभागात प्रशिक्षण घेतलेले अनेक रसायनशास्त्रज्ञ संपूर्ण भारतात व भारताबाहेर विविध उद्योगांत काम करत होते. १९०७ मध्ये भारतात प्रथमच बडोद्यास 'अॅलेम्बिक केमिकल वर्क्स' हा रसायनांचा कारखाना सुरू झाला. आज गुजरात भारतातील रसायन उद्योगाचे महत्त्वाचे केंद्र म्हणून ओळखले जाते. याची पायाभरणी महाराजा सयाजीरावांनी केली होती.

परदेशात प्रशिक्षण

विविध क्षेत्रातील पायाभूत कार्याची उभारणी करणाऱ्या सयाजीरावांनी कलाभवनमधील शिक्षकांचे ज्ञान अद्ययावत ठेवण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न केले. आपल्या संस्थानातील अधिकारी आणि शिक्षकांनी पाश्चात्य देशांतून विशेष तांत्रिक ज्ञान आत्मसात करावे यासाठी महाराजांनी १ लाख रुपयाचा निधी राखून ठेवला होता. सयाजीरावांनी अनेकांना सरकारतर्फे

पूर्ण खर्चाने किंवा आर्थिक मदत देऊन परदेशातील प्रगत ज्ञान आत्मसात करण्यासाठी पाठवले. १९२३ ते २४ मध्ये कलाभवच्या रासायनिक अभियांत्रिकी शाखेचे प्राध्यापक श्री.एम.श्रॉफ यांना रासायनिक अभियांत्रिकीच्या शिक्षणासाठी जर्मनी आणि युरोपमध्ये पाठविले. तर सी.एस.पटेल यांना साबण व तेल तंत्रज्ञानाच्या अभ्यासासाठी बेंगलोर व म्हैसूर येथील साबण कारखान्यात प्रशिक्षणास पाठविले. याचबरोबर मगनलाल छोटालाल देसाई यांना पॅरिस येथे प्रदर्शन पाहण्यासाठी, रा.मोतीभाई भीसाभाई पटेल व रा.रावजीभाई मोतीभाई पटेल यांना इंजिनिअरिंग कामासाठी युरोपला, रा.आर.के. लुहार यांना घड्याळनिर्मिती शिकण्यासाठी, रा.एल.एच. खरादी यांना फर्निचर, लाकडी सामानासाठी, रा.आर.जे. बुधवारकर यांना चित्रकामासाठी, रा.सी.एम. श्रॉफ यांना रंगाची तत्त्वे समजावून घेण्यासाठी, डॉ.सी.एल.पटेल यांना तेल व साबूच्या निर्मितीसाठी, रा.व्ही.व्ही.वडनेरकर यांना शिल्प आणि स्थापत्यकलेसाठी इ.परदेशी पाठवले होते. परदेशातून परत आल्यानंतर त्यांनी मिळवलेले प्रगत ज्ञान कलाभवनमधील विद्यार्थ्यांसाठी फार उपयुक्त ठरत असे.

भारताच्या तांत्रिक साक्षरतेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावणारे कलाभवन पुढे १९४९ मध्ये कलाभवन तंत्रज्ञान आणि अभियांत्रिकी शाखा म्हणून महाराजा सयाजीराव विद्यापीठात समाविष्ट केले गेले. १५ जानेवारी, १९३४ ला संपन्न

झालेल्या कलाभवनच्या वार्षिक बक्षीस-समारंभात महाराजा सयाजीरावांनी कलाभवनच्या स्थापनेचा उद्देश अत्यंत विस्ताराने केला आहे. स्थापनेपासून बडोद्याबरोबरच संपूर्ण भारताच्या शैक्षणिक आणि औद्योगिक प्रगतीत कलाभवने बजावलेली भूमिका समजून घेण्यासाठी महाराजांची मांडलेली ही भूमिका उपयुक्त ठरते. या समारंभात केलेल्या भाषणात महाराज म्हणतात, ‘कलाभवन स्थापन करण्यात माझा मुख्य हेतू असा आहे की, कारागीर मंडळींना कामाचा प्रत्यक्ष अनुभव देऊन तयार करावे आणि त्यांच्या आवडीच्या कामात किंवा धंद्यात ते निष्णात व कलासंपन्न व्हावेत म्हणून त्यांना सर्व प्रकारची सोय करून द्यावी आणि ती सोयदेखील अशा दृष्टीने करून द्यावी की, या संस्थेतून

विद्या व कौशल्य ही शस्त्रास्त्रे संपादन केल्यावर आणि ज्ञानोद्धर असणारा आत्मविश्वास व धीर त्यांच्या अंगी उत्पन्न झाल्यावर त्यांना या छोट्या शाळेतून जगाच्या मोठ्या शाळेत सहज दाखल होता यावे.’ कलाभवनमध्ये शिकलेल्या विद्यार्थ्यांच्या नावांवर नजर टाकली असता कलाभवनच्या स्थापनेमागील सयाजीरावांचा उद्देश पूर्ण झाल्याचे स्पष्ट होते.

बडोद्याचे विद्यार्थी

भारतीय चित्रपटसृष्टीचे जनक दादासाहेब फाळके यांनी चित्रपट निर्मितीचे आवश्यक प्रशिक्षण कलाभवनमध्येच घेतले होते. बडोद्याशी असणारे ऋणानुबंध विशद करताना ‘आपल्यातील कलावंत कलाभवननेच घडवल्या’चे दादासाहेब फाळकेंनी स्पष्ट केले आहे. याचबरोबर १९३० चे भौतिकशास्त्राचे नोबेल मिळविणारे सी. व्ही.रामन हे देखील कलाभवनचे विद्यार्थी होते. विसाव्या शतकातील महान प्राच्यविद्यापंडित डॉ. शरद पाटील यांनी १९४२ मध्ये पेंटींग कोर्ससाठी कलाभवनमध्ये प्रवेश घेतला होता. भारतीय डिजिटल क्रांतीचे सूत्रधार सॅम पित्रोदा यांनी १९५६ ते १९६४ अशी ८ वर्षे महाराजा सयाजीराव गायकवाड विद्यापीठामध्ये तांत्रिक आणि भौतिकशास्त्र विषयाचे शिक्षण घेतले. तर ‘परम’ या भारतीय बनावटीच्या महासंगणकाचे निर्माते विजय भटकर यांनी १९६६ ते १९६८ या दोन वर्षांच्या

कालावधीत बडोद्यात 'मास्टर ऑफ इंजिनिअरिंग'चे शिक्षण पूर्ण केले. ज्येष्ठ नेते शरद पवार यांचे बंधू सूर्यकांत पवार यांनीदेखील अभियांत्रिकीचे शिक्षण महाराजा सयाजीराव विद्यापीठातून घेतले.

आज औद्योगिकदृष्ट्या आत्मनिर्भर होऊ इच्छिणाऱ्या भारताला सयाजीरावांनी ११० वर्षापूर्वी कलाभवनच्या माध्यमातून आखून दिलेल्या मार्गावरून वाटचाल करण्याशिवाय 'तरणोपाय' नाही.

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला नामसूची

- १) शिवसृष्टीचे निर्माते - सागर मोहिते
- २) कृतीशील सत्यशोधक - दिनेश पाटील
- ३) राजर्षी शाहू - दिनेश पाटील
- ४) एक 'क्रांतीपर्व' - आंबेडकर
- दिनेश पाटील
- ५) दानशूर महाराजा सयाजीराव
- डॉ. राजेंद्र मगर
- ६) दामोदर सावळाराम यंदे - राजश्री कदम
- ७) खासेराव जाधव - शिवानी घोंगडे
- ८) कृष्णराव अर्जुन केळूसकर
- सुरक्षा घोंगडे
- ९) सावित्रीबाई फुले - शिवानी घोंगडे
- १०) विठ्ठल रामजी शिंदे - पवन साठे
- ११) गंगारामभाऊ म्हस्के - दिनेश पाटील
- १२) रियासतकार गो. स. सरदेसाई
- दिनेश पाटील
- १३) योगी अरविंद घोष - डॉ. राजेंद्र मगर
- १४) महाराणी चिमणाबाई सयाजीराव
गायकवाड - सुरक्षा घोंगडे
- १५) कर्मवीर भाऊराव पाटील
- शिवानी घोंगडे
- १६) बडोद्यातील वेदोक्त - राजश्री कदम
- १७) धर्म खाते - सुरक्षा घोंगडे
- १८) हिंदू पुरोहित कायदा - देवदत्त कदम
- १९) तुलनात्मक धर्मचिंतक - देवदत्त कदम
- २०) जातविषयक चिंतन - सुरक्षा घोंगडे
- २१) इंदिरा राजेंचा क्रांतिकारक विवाह
- देवदत्त कदम
- २२) हिंदू कोड बिल - देवदत्त कदम
- २३) दुसरी जागतिक सर्वधर्म परिषद
- डॉ. राजेंद्र मगर
- २४) सक्तीचा प्राथमिक शिक्षण कायदा
- राजश्री कदम
- २५) स्त्रीविषयक कार्य - शिवानी घोंगडे
- २६) मराठी भाषा, साहित्य व संस्कृती
- निलोफर मुजावर
- २७) संस्कृत शिक्षण - निलोफर मुजावर
- २८) धर्मानंद कोसंबी - निलोफर मुजावर
- २९) बौद्ध धर्म - सौरभ गायकवाड
- ३०) मराठी पत्रकरीता - सौरभ गायकवाड
- ३१) नानासाहेब शिंदे - देवदत्त कदम
- ३२) महात्मा गांधी - दिनेश पाटील
- ३३) श्रीधर व्यंकटेश केतकर
- सौरभ गायकवाड
- ३४) प्राच्यविद्या - सौरभ गायकवाड
- ३५) आरोग्य आणि व्यायामविषयक
कार्य - शिवानी घोंगडे
- ३६) अखिल भारतीय मराठा शिक्षण
परिषद - सत्यनारायण आरडे
- ३७) भारताचा स्वातंत्र्यलढा
- राहुल वणवे
- ३८) महाराजा सयाजीराव आणि
जगप्रवास - दिनेश पाटील
- ३९) निर्व्यसनी, चारित्र्यवान, सार्वभौम
राजा - बाबा भांड
- ४०) ललितकला - धारा भांड मालुंजकर

- ४१) राजा रवी वर्मा - धारा भांड मालुंजकर
- ४२) बालगंधर्व - धारा भांड मालुंजकर
- ४३) दादासाहेब फाळके
- धारा भांड मालुंजकर
- ४४) बडोद्यातल्या वास्तू
- धारा भांड मालुंजकर
- ४५) संगीत शिक्षण - धारा भांड मालुंजकर
- ४६) बडोद्याचे कलाभवन
- सौरभ गायकवाड
- ४७) बँक ऑफ बडोदा - देवदत्त कदम
- ४८) दुष्काळ दौऱ्याच्या नोंदी
- दिनेश पाटील
- ४९) शेतीविकास - देवदत्त कदम
- ५०) उद्योग विकास - सौरभ गायकवाड
- ५१) सहकार विकास - राहुल वणवे
- ५२) जलनियोजन (जलसंवर्धन)
- डॉ. राजेंद्र मगर
- ५३) पूरनिवारण - डॉ. राजेंद्र मगर
- ५४) सत्यशोधक धामणस्कर
- सत्यनारायण आरडे
- ५५) बडोद्याचा लक्ष्मीविलास पॅलेस
- पवन साठे
- ५६) लोकपाळ राजा सयाजीराव : चरित्र
- बाबा भांड
- ५७) यशवंतराव चव्हाण - दिनेश पाटील
- ५८) धर्म विचार - बाबा भांड
- ५९) राजाराम शास्त्री भागवत - बाबा भांड
- ६०) छत्रपती शाहू - बाबा भांड
- ६१) महाराजा सयाजीराव 'प्रजासत्ताक'
राजा - अनिल वकटे
- ६२) महात्मा फुले, मामा परमानंद आणि
सयाजीरावांना पत्रे - मामा परमानंद
- ६३) बहुजनांच्या शिक्षणासाठी मदत
- बाबा भांड
- ६४) आरक्षण : सयाजीरावांचे आणि
शाहुंचे - दिनेश पाटील
- ६५) दानशूर महाराजा सयाजीराव आणि
जमशेटजी टाटा - डॉ. राजेंद्र मगर

आपणास वरील पैकी काही ई-बुक हवे असल्यास संपर्क करावा

बाबा भांड - ९८८१७४५६०४, दिनेश पाटील - ९६२३८५८१०४,

डॉ. राजेंद्र मगर - ९४२०३७८८५०, धारा भांड मालुंजकर - ९८८१७४५६०८

महेश मोधे - ८७८८२०८९९०

महाराजा सयाजीराव प्रकाशित साहित्य :

□ महाराष्ट्र शासन : २५ खंडातील ६२ ग्रंथ = २६६४२ पृष्ठे
मराठी :

- भाषण संग्रह : २ ग्रंथ
- पत्रसंग्रह : ३ ग्रंथ
- गौरवगाथा : १ ग्रंथ
- सयाजीराव लेखन : २ ग्रंथ
- सुप्रशासन : २ ग्रंथ
- जगप्रवास : ३ ग्रंथ
- शिक्षण सुधारणा : १ ग्रंथ
- आठवणी व लेख : ३ ग्रंथ
- सयाजीराव चरित्रे : ५ ग्रंथ
- सुधारणा : १० ग्रंथ = एकूण ३२ ग्रंथ

English

- Speeches & Addresses : 2 Books
- Letters : 4 Books
- Writings of Sayajirao : 2 Books
- Administration : 1 Books
- World Tour Reports : 3 Books
- Education Reforms : 3 Books
- Biographies : 5 Books
- Total English Books : 20

हिन्दी :

- सयाजीराव का लेखन : १
- स्वतंत्र्य युद्ध के समर्थक : १
- सयाजीराव जीवनी : २
- भाषण संग्रह : २
- पत्र संग्रह : ३
- गौरवगाथा : १ = १० ग्रंथ

साहित्य संस्कृती मंडळ आणि अकादमी : ५ ग्रंथ

● महाराजा सयाजीराव ट्रस्ट : ३० ग्रंथ

● साकेत प्रकाशन प्रा. लि. औरंगाबाद

कथा, कादंबरी, चरित्र, इतिहास, बोधकथा, किशोर कादंबरी, फुले, आंबेडकर,
लिखित - संपादित १३ ग्रंथ

● महाराष्ट्र शासन प्रकाशित ग्रंथ शासकीय ग्रंथ गार आणि अधिकृत विक्रेते साकेत प्रकाशन
यांचेकडे उपलब्ध.

● सयाजीराव ट्रस्ट, शासन व साकेत प्रकाशनाचे महाराजा सयाजीरावांचे वरील ग्रंथ उपलब्ध :

साकेत प्रकाशन प्रा. लि., ११५ महात्मा गांधीनगर, औरंगाबाद ४३१००५

मो. : ९८८१७४५६०५, ९८८१७४५६०४

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला निर्मितीमागील भूमिका

महाराजा सयाजीराव गायकवाड हे फक्त आधुनिक भारतातील सगळ्यात प्रागतिक राजे होते असे नाही तर भारतासारख्या बहुसांस्कृतिक देशाचे 'बौद्धिक नेतृत्व'च ते करत होते. धर्म, जात, तत्त्वज्ञान, शिक्षण, दातृत्व, संशोधन, शेती, उद्योग, आरोग्य, क्रीडा, साहित्य, संस्कृती, ललित कला, प्राच्यविद्या, पुरातत्त्व, आंतरराष्ट्रीय संबंध, स्वातंत्र्यलढा इ. मानवी समाजाच्या सर्व अंगांना कवेत घेणाऱ्या क्षेत्रात त्यांनी निर्माण केलेले मानदंड आजही भारतासाठी आदर्श आहेत. त्यामुळे ते आधुनिक भारताचे निर्माते आणि म्हणूनच खरेखुरे 'महानायक' सुद्धा आहेत.

महापुरुषांचे चिंतन हे फक्त इतिहासाच्या स्वप्नरंजनासाठी किंवा इतिहासाचा पोकळ अभिमान बाळगण्यासाठी करायचे नसते. आपल्या समकालीन जगण्यातील समस्यांची उत्तरे शोधण्यासाठी, आपला जीवनसंघर्ष सकारात्मक करण्यासाठी सुद्धा या महापुरुषांचे पुनर्वाचन आवश्यक असते. इतिहास जितका वस्तुनिष्ठपणे आपण वर्तमानाशी जोडू तितका आपल्या समाजाचा भविष्यवेध आपल्याला अचूकपणे घेता येईल.

महाराजा सयाजीरावांचा 'उदोउदो' करण्यासाठी महाराजा सयाजीराव ज्ञानमालेची निर्मिती केलेली नाही. आजच्या आपल्या धार्मिक आणि जातीय संघर्षावर, शेती-उद्योगातील संकटांवर मात करण्यासाठी तसेच समाज म्हणून आपल्यातील 'विसंवाद' कमी करून 'सुसंवाद' वाढवण्याच्या व्यापक भूमिकेतून ही महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला आकाराला आली. या निमित्ताने आपला तुटलेला इतिहास 'जोडून' वाचण्याची आणि त्यातून संवादाचे पूल उभारण्याची प्रेरणा सर्वांना मिळेल एवढे मात्र नक्की.

पहिल्या टप्प्यात साठ ई-बुक झाली आहेत.

बाबा भांड
सचिव

दिनेश पाटील
संपादक

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला

महाराजा सयाजीराव गायकवाड संशोधन व प्रशिक्षण संस्था

११५, म. गांधीनगर, स्टेशन रोड,

औरंगाबाद - ४३१ ००५

मो. - ९८८१७४५६०४

ई-मेल : sayajiraogsp@gmail.com